

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ.
Mətnşünaslıq. Mənbəşünaslıq.

UOT: 82-1.512.162

Paşa Kərimov
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26.
e-mail: pasha_kerimov@list.ru

VƏHİD QƏZVİNİ YARADICILIĞININ MÖVZU DAİRƏSİ VƏ JANR
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə.*Mirzə Məhəmməd Tahir Vəhid Qəzvini XVII əsrin görkəmli dövlət xadimi, şairi və tarixçisi olmuşdur. O, həmin əsrin əvvəlindən sonuna qədər doxsan beş il ömür sürmüş, beş Səfəvi şahının hakimiyyəti dövründə hökumət idarəsində çalışmış, mühasib və vəqayənəvislik vəzifəsindən vəzirlik və sədri-əzəməliyə qədər yüksəlmişdir. Məhəmməd Tahir 1015-ci ildə (m.1606-1607) Qəzvinə, dövlət xidmətçisi Mirzə Hüseyn xanın ailəsində dünyaya gəlmiş, təhsilini bitirdikdən sonra Səfəvi sarayında əvvəlcə mühasib, sonra vəqayənəvis təyin edilmişdir. Ona Səfəvi hökmdarı II Şah Abbasın (1642-1666) hakimiyyəti illərinin tarixini yazmaq tapşırılmışdı. Şah Süleymanın hakimiyyəti dövründə (1666-1694), h.1101-ci ildə (m.1689-1690) Vəhid “İmadüddövlə” titulu ilə şahın baş vəziri-sədri-əvəmi təyin edilir. Şah Sultan Hüseynin hakimiyyəti dövründə (1696-1722) Mirzə Məhəmməd Tahir dövlət işlərindən uzaqlaşır və h.1112-ci ildə (m.1700-1701) vəfat edir.*

Tədqiqatçılar Vəhidin tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və hərbi elminə dair əsərlər yazdığını göstərmişlər. Bundan başqa, onun AMEA Əlyazmalar İnstitutunda hesab elminə dair fars dilində iki hissədən ibarət dərslinin əlyazması aşkar ediləndir. Şair farsca lirik şeirlər toplusunun, bir sıra poemaların müəllifidir. Vəhid külliyyatının Berlin Dövlət kitabxanasında saxlanan bir nüsxəsinin 30 vərəqində onun 1842 beytdən ibarət Azərbaycan türkcəsindəki divanı köçürülmüşdür. Bu divan 140 beytdən ibarət məsnəvi ilə başlanır. Bu şeirdə baharın gəlişi, təbiətin oyanışı, gözəllikləri təsvir olunur. Bundan sonra müxtəlif mövzulu qəsidələr gəlir. Bundan sonra qəzəl, qitə, nəzm və təkbeytlər köçürülmüşdür. Bu şeirləri XVII əsr Azərbaycan anadili lirikasının ən dəyərli nümunələrindən hesab etmək olar. Qövsi kimi dövrün ən qüdrətli şairlərindən biri Vəhidin şeirlərinə nəzirələr yazmışdır. Vəhidin şeirləri içində Füzuli qəzəllərinə yazılmış bir sıra nəzmlərin olduğunu görürük.

Açar sözlər: *Vəhid, Qəzvin, Qövsi, məsnəvi, qəzəl*

Əsas hissə: *Avcı İmadüddövlə Mirzə Məhəmməd Tahir Vəlid Qəzvini Məsihi, Mürtazaqulu xan Zəfər, Tərzi Əfşar, Məlik bəy Avcı, Saib Təbrizi, Məcrub Təbrizi, Uğurlu xan Ziyadoğlu Müsahib Gəncəvi, Vali, Vaiz Qəzvini, Qövsi, Səfiqulu bəy Səfi Şükri, Cuya Təbrizi, Təsip Təbrizi kimi sənətkarlarla bərabər XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Son dövrlərdə aşkar edilmiş Azərbaycan türkcəsindəki divanı onun anadilli poeziyamızın inkişafındakı rolundan danışmağa imkan verir.*

Vəhid görkəmli dövrlər xadimi, şair və tarixçi olmuşdur. O, XVII yüzilliyin əvvəlindən sonuna qədər 95 il ömür sürmüş, beş Səfəvi hökmdarının dövründə hökumət idarəsində çalışmış, mühasib və vəqayənəvislik vəzifəsindən vəzirlik və sədri-əzəmliyə qədər yüksəlmişdir. Mirzə Məhəmməd Tahir 1015-ci ildə (m.1606-1607) Qəzvinə, dövlət xidmətçisi Mirzə Hüseyn xanın ailəsində dünyaya gəlmiş, təhsilini bitirdikdən sonra Səfəvi sarayında əvvəlcə mühasib, sonra vəqayənəvis vəzifəsində çalışmışdır. Ona Səfəvi hökmdarı II Şah Abbasın hakimiyyəti illərinin (1642-1666) tarixini yazmaq tapşırılmışdı. Mirzə Məhəmməd Tahirin bu sahədə fəaliyyəti nəticəsində onun “Abbasnamə” kitabı meydana çıxmışdır.

Şah Süleymanın hakimiyyəti dövründə (1666-1694) h.1101-ci ildə (m.1689-1690) Vəhid “İmadüddövlə” titulu ilə Şahın baş vəziri-sədri-əzəmi təyin edilir. Şah Sultan Hüseynin hakimiyyəti dövründə (1696-1721) Mirzə Məhəmməd Tahir dövlət işlərindən uzaqlaşır, və h.1012-ci ildə (m.1700-1701) vəfat edir.

Bir sıra mənbələr Vəhidin irsi barədə məlumat veriblər. Lütfəli bəy Azər onun 90 min, Şeyx Məhəmməd Həzin 60 min beytdən ibarət farsca divanının olduğunu bildirmişdir [bax 1, s.80]. Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyəfin verdiyi məlumata görə Vəhidin yüz min beytdən artıq əsəri, o cümlədən, II Şah Abbasın tarixi haqqında yazdığı “Abbasnamə”si və münşəatı vardır [2, s.117]. Məhəmməd Tahirin maraq dairəsinin çox geniş olduğunu, tarix, ədəbiyyat, fəlsəfi, hərbi elmini əhatə etdiyini göstərən Ə.Rəhmani onun aşağıdakı əsərlərinin adını çəkir:

“Riyazət-təvarix” (“Tarixlər bağçası”). Səfəvilər dövlətinin başlanğıcından h.1170-ci ilə (m.1663-1664) qədərki dövrü əhatə edən tarixi əsər.”Abbasnamə” bu əsərin üçüncü, sonuncu hissəsini təşkil edir.

“Münşəat”. Dövrün müxtəlif rəsmi və qeyri-rəsmi şəxslərinə yazılmış məktublar məcnusudur. Vəhid dövrünün görkəmli stilisti sayılır. “Münşəat”da müəllifin zərif, lakin mürəkkəb-təmtəraqlı üsluba malik olduğu görünür. Bu əsər XIX əsrdə dəfələrlə Hindistanda çap edilmişdir. Kəlküttə, 1826; Laknau, 1868,1873).

Şairin iri həcmli farsca divanının əlyazması dünyanın bir sıra kitabxanalarında saxlanılır.

V.Qəzvini bir sıra farsca poemaların da müəllifidir: “Xəlvəti-raz” (“Sirrin xəlvəti”), “Nazü niyaz”, “Gülzari-Abbasi”(“Abbasın güllüyü”), “Dər vəsfi -Humayun tərəp”(“Humayun tərənin vəsfi”), “Dər tərifi nərd” (“Nərdin tərifi barədə”), “Dər zikri və məsnəfi ədəvati-cəngi” (“Hərbi alətlərinin adları və istifadəsi barədə”) [1, s.81].

Ə.Rəhmanın fikrincə, Vəhidin “Abbasnamə” əsəri XVII əsrin ortalarına dair tarixi mənbə kimi Səfəvi dövrü tarixşünaslığında layiqli yer tutur.

Bunlardan başqa, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Məhəmməd Tahirin hesab elminə dair iki hissədən ibarət farsca dərslinin əlyazması aşkar edilmişdir. Əsər M-95(IV) şifri altında saxlanan əlyazmanın 88b-124b vərəqlərini əhatə edir.

Son dövrlərdə Vəhid Qəzvininin Azərbaycan türkcəsində lirik şeirlər toplusu-divanı aşkar edilmişdir ki, bu da şairin XVII əsr anadilli poeziyamızın inkişafındakı rolundan danışmağa imkan verir.

Vəhid əsərləri külliyyatının bir nüsxəsi də Berlin Dövlət Kitabxanasının əlyazmalar xəzinəsində saxlanılır [3, s.271]. Ms. Orient. Fol.3314 şifri altında mühafizə olunan 487 vərəqdən ibarət bu əlyazmanın 30 vərəqinə [1b– 30a] nəstəliq xətti ilə şairin Azərbaycan türkcəsindəki 1842 beytdən ibarət divanı köçürülmüşdür. Əlyazmanın əvvəlində saraya məxsus iki möhür vardır. Sondakı [v. 487b] Kolofonda bu sözlər yazılmışdır: “Qəd fərəğə min təsvidi-külliyyati-divan təsnifi-vəhidül-əsr və fərid-əd-dəhr Mirzə Məhəmməd Tahir

Vəhid betarixə-şanzdəhəmə şəhərə-məhərrəm əlhəram əhdə-cüluse-mübarək Bahadır şah mütəbeq sənəyə 1119 hicrin” (Tərcüməsi: “Əsrin yeganəsi və dövrün misilsizi Mirzə Məhəmməd Tahir Vahidin əsərlərindən ibarət olan divan külliyyatının köçürülməsi qurtardı. Məhərrəm ayının 16sı tarixində. Bahadır şahın taxta çıxdığı 1119-cu ildə [4,v. 487] Buradan əlyazmanın köçürülməsinin 1707-ci ilin 12 aprelində qurtardığını öyrənirik. Bu ildə hakimiyyətə çıxan şəxs isə, ehtimal ki, Hindistanda hökmdar olmuş Baburi Övrəngzibin oğlu, Şah Aləm adı ilə tanınan Bahadır şahdır (1643-1712). Tarixi mənbələrin göstərdiyinə görə, o, 1707-ci ilin 26 aprelində taxta çıxmış, hakimiyyəti tarixini atasının vəfat xəbərini aldığı 1707-ci ilin 22 martından hesab etmişdir [5, s.220]. Qeyd etmək istədik ki, V.Qəzvininin Təbriz mərkəzi kitabxanasında saxlanan 192 vərəqdən ibarət farsca divanının dörd vərəqində (v.115a-119a) şairin türkcə şeirləri köçürülmüşdür. Şairin Azərbaycan türkcəsindəki şeirlərini müasir əlifbada nəşrə hazırlarkən bu nüsxədən də istifadə etmişik.

Vəhidin Azərbaycan türkcəsindəki divanı 140 beytdən ibarət məsnəvi [1b-3b] ilə başlanır. Saqınamə məzmunlu bu şeirdə baharın gəlişi, təbiətin oyanışı, gözəllikləri tərənnüm olunur. Şair saqiyyə müraciət edir, baharın gəlişi münasibəti ilə ondan bədə istəyir. Əsəri oxuduqca görünür ki, gözəlliyi vəsf edilən gül-çiçəklər, müxtəlif bitkilər şah sarayının bağına məxsusdur. Qızılgül qızılbaşə, bənövşə silahını gizlətməmiş yenişəniyyə, nilufər firəng (Avropa) libası geyinmiş şəxsə, qırmızı gilə qarğa gözünə, ərik ağacı çilçırağa bənzədilir. Şeirdə deyilir ki, şah sarayının əzəmətli və gözəl binası, həyətdəki dəryaça (hovuz) buraları cənnətə döndərmişdir. Vəhid vətənidə bahar bayramı keçirildiyinə görə fəxr etdiyini, başqa xalqların nümayəndələrinin bana görə bizə həsəd apardığını bildirir:

Ərəb qafillərindən bir yeganə,
Demiş bir nüktə əlhəq arifanə.
Ki, bu bayram əgər mübhəm olaydı,
Bir bayram sarayı kəm olaydı.
Olaydı gər bu ay ilhamdan bədr,
Bizə bu gün olaydı leylətül-qədm [4, v.3b].

Şeirdə Şah Süleymanın adı çəkilir. Professor Turxan Gəncəyi “İsfahandakı Səfəvi sarayında türk dilinin mövqeyi” adlı məqaləsində, sarayda məlik-üş-şüəranın vəzifələri, novruz bayramının, digər bayram və tədbirlərin keçirilməsi məsələsinə toxunur. O, göstərir ki, hər il Günəş Qoç bürcünə daxil olanda məlik-üş-şüəra padşahın tərifinə, baharın təsvirinə həsr edilmiş qəsidə yazaraq hökmdarın hüzurunda saray adamlarının yanında oxuyurdu. Padşahın yeni tikilən bina və imarətləri barədə “tarix” deyirdi, tapşırılan mövzuda məsnəvi və qəsidə qələmə alındı [s. 25]. Vəhidin türkcə divanına daxil edilmiş məsnəvi və qəzəllərinə baxdıqca görürük ki, şair məlik-üş-şüəra olmasa belə, onun bəzi şeirləri novruz bayramı və digər təntənəli şənliklər münasibəti ilə sarayda şahın hüzurunda oxunmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Məsnəvilərdən sonra gələn birinci qəsidə şah sarayında güzgülü taların (zalı) inşasına həsr edilib. Burada zalın gözəlliyindən, onun memarının zamanın özü olduğundan bəhs edən müəllif bu zalın güzgülü divarlarının şahı görüb heyran olduğunu deyir. Buradakı maddeyi-tarixdən zalın h.1089-cu ildə (m.1678) tikildiyini öyrənirik. Bundan sonra gələn 50və 227 beytlik iki qəsidə İsfahanın Cüneydabad məhəlləsinin tərifinə həsr ediləlidir. [4, v.3b-4b]. Şair qəsidələrində Cüneydabadı gözəllikdə sevgili yara bənzədir, onun könüldəki şövq atəşini yandırdığını deyir. Vəhid Cüneydabadı ruzigar dəftərinin şahbeyti adlandırır, onun gözəlliyini şahın lütfü ilə izah edir.

Məhəlləni şahın yadigarı kimi dəyərləndirən müəllif böyük ehtiramla – Şah Abbasın və Şah Süleymanın adlarını çəkir. Vəhid Cüneydabadı xəstələri müalicə edən həkim saydığını bildirir, onu Müsəlman Şərqində ən yüksək qiymətləndirilən alim, təbiblərlə müqayisə edir:

Sənə vermiş yerini Əflatun,
Sən xüm içrə həkim-danasən.
Tibdə qaimməqami-Calinus,
Sani ərseyñ İbni-Sinasən [?, v.4b].

Vərəq 4b-dən divanın sonunadək şairin qəzəl, qitə, nəzm və təkbeytləri ayrı-ayrılıqda deyil, əlifba sırasıyla köçürülmüşdür. Daha doğrusu, bu janrlarda yazılan əsərlər qarışıq təqdim edilib. Bir cəhət xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir: Bütün parametrləri ilə qəzəl janrına uyğun gələn şeirlərin, hətta Füzuli qəzəllərinə yazılan bir sıra şeirlərin sonunda müəllifin təxəllüsü verilməyib. Məlum olduğu kimi, nəzm və ya mənzumə şəkil və qafiyə baxımından eynilə qəzələ bənzəyən, yalnız məxləs beytinin olmaması və daha geniş mövzu dairəsinə malik olması (təkcə lirik mövzuda deyil) ilə yazılmasıyla qəzəldən fərqlənən şeir janrıdır [6, s.57]. Bu tərifə əsasən son beytdə müəllifin təxəllüsü qeyd edilməyən qəzəl nəzm adlandırılmalıdır. Divanda elə şeirlər vardır ki, onların məzmunu tamamilə qəzəl janrına uyğun gəlir, lakin son beytdə müəllifin təxəllüsü yoxdur. Şairin divanında qəzəl janrının tələblərinə mövzu və formaca tam uyğun gələn, sonda müəllif təxəllüsü qeyd edilmiş 40 şeir vardır. Digər şeirlər özəlliklərindən danışdığımız nəzm, ilk beytinin misraları qafiyələnməyən, mətlə və məqtə beytləri olmayan qitə və təkbeytlərdir. Vəhid əsərlərinin çoxunu fars dilində yazmışdır. O zaman farsca çoxsaylı əsərlər yazan bir sıra Azərbaycan şairləri ana dilində əsərlər yazmağı, divan tərtib etməyi (həcmcəkiçik olsa belə) özlərinə borc bildirdilər. Farsca divan müəllifi, XVII əsrdə yaşamış şairimiz Mürtezəqulu xan Zəfər türkcə divanının girişində farsca iri həcmli divan tərtib etdikdən sonra həcmcə kiçik olsa da ana dilində şeirlər toplusu tərtib etdiyini bildirmişdir. Məhəmməd Tahir də ana dilində şeirlərindən birində türkdilli oxucuya müraciət etdiyini xüsusi olaraq vurğulayır. “Sarmaşur, əlbəttə, ey türriyəbanan, sarmaşur”[4, v.18a] deyir.

Vəhidin Azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirləri oxuyarkən onun geniş mütaliə dairəsinə malik olan intellektual bir şair olduğunu, sələflərinin əsərlərini dərinlən bildiyini görürük. Şairin türkcə şeirlərində klassik şairlərdən daha çox Füzulinin təsiri özünü göstərməkdədir. XVII yüzillikdə Füzuli ədəbi məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri də, heç şübhəsiz, Vəhid Qəzvinidir. Onun əlimizdə olan şeirlərindən bir çoxu Füzuliyə nəzirədir. V.Qəzvini bəzən böyük ustadının bir şeirinə bir neçə nəzirə yazmışdır. Onun Füzulinin “Görgəc” Rədifi qəzəlinə nəzirəsi diqqəti cəlb edir. Rədifin “Görgəc” şəklində işlədilməsi Nəvainin, cığataycahın (orta əsrlər özbək ədəbi dili) təsirindən xəbər verir. Füzulinin “Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc” misrasıyla başlanan qəzəli professor Əkrəm Cəfərin bölgüsünə görə, həzəc bəhtinin “müstəzad həzəci” adlanan altıncı növü (məfUlü məfəilü fəulün) ölçüsündədir. XVII əsr şairlərindən Zəfər, Saib, Qövsü, Təsir Təbrizi də “Görgəc” rədifi qəzələ nəzirə yazmışlar. Təbii ki, həmin qəzələ yazılan bütün nəzirələr eyni rədifdədir. Məlum olduğu kimi, nəzirələrdə tənzir olunan şeirin vəznü, qafiyəsi, rədifi gözlənilir. Bununla bərabər, nəzirə yazan nümunə götürdüyü əsərin mövzusuna da diqqətlə yanaşır, buradakı fikirləri başqa variantlarda ifadə edir, inkişaf etdirir. Füzuli qəzəlində sevgilisinin gözəlliyindən, aşıq kimi özünün əhvalından danışır. Gözəlin canlı surətini yaradan sənətkar hər beytdə müqayisələrdən istifadə edərək onun bir

xüsusiyyətindən danışır. O, yarının qamətini şümşadla, dodaqlarını qönçə ilə müqayisə edir, məşuqəsinin bunlardan qat-qat üstün olması qərarına gəlir. Qəzəl bütövlükdə gözəl müraciətlə yazılmışdır. Aşıqın iltirab və həyəcanlarının yüksək bədii formada ifadə edildiyi bu qəzələ XVII əsrdə bir sıra cavablar yazılmışdır. Bu dövrdə yazılan bizə məlum ən iri həcmli nəzirə Vəhid Qəzviniyə məxsusdur. Vəhid qəzəlinin əvvəlindən beş beytində sevgilisini seyr edən aşıqın pərişan əhvalından danışır, sonrakı yeddi beytdə isə məşuqənin gözəlliyi təbiətlə, əfsanəvi obrazlarla müqayisə edilir. Digər nəzirələrdə olduğu kimi, burada da mətlə beyti orijinalın birinci beytinə daha yaxındır:

Gözüm açılır qönçeyi-xəndanını görgəc,
Dilim tutulur çeşmi-süxəndamını görgəc [4,v.9b].

Vəhid şeirinin birinci misrasında “könlüm açılır” əvəzinə “gözüm açılır” deyir. Füzulinin birinci misrasındakı “zülfi-pərişan” əvəzinə dahi şairin həmin beytinin ikinci misrasındakı “qönçeyi-xəndan” ifadəsini işlədir. Vəhidin “nitqim tutulur” əvəzinə “dilim tutulur” ifadəsini işlətdiyi ikinci misradakı “çeşmi-süxəndan” “danışan göz” ifadəsi istiarədir, poetikliyi ilə diqqəti cəlb edir. İkinci beytdə “Qəddim bükülür sərvi-xuramanını görgəc” deyən [4,v.9b] Vəhid özünün bükülmüş qəddi ilə gözəlin sərvə bənzəyən boyunu müqayisə edərək təzad yaradır. Klassik ədəbiyyatda adətən aşıq bülbülə, məşuqə isə gülə bənzədilir. Vəhidin qəzəlində isə bülbül də, gül də gözəli görüb heyran olurlar:

Bülbül açılır gül kibi sən yanə gəzəndə,
Gül qönçə olur qönçeyi-peykanını görgəc [4,v.9b].

Fikrini daha poetik ifadə etmək istəyən şair “gül” və “qönçə” sözlərini iki dəfə işlədərək təkrir poetik fiqurundan istifadə etmişdir. İkinci misrada deyilir ki, gül gözəlin qönçeyi-peykanını (kipriyini) görsə qönçələnər.

Son beytlərdə “surəti-Şirin” ifadəsindən istifadə edilir. Burada söhbət Şirinin özündən deyil, onun Fərhad tərəfindən Bisütun dağında nəqş edilmiş surətindən gedir. Füzuli qəzəllərindən birində “Könül hər surəti-Şirinə vermə, iç meyməni” deyərək quru surətə könül verməməyi məsləhət gördüyü halda, Vəhid qəzəlində mübaligə poetik fiqurundan istifadə edərək cansız surətin belə onun məşuqəsinə görcək cana gəlib bu gözəlliyin yolunda can verəcəyini bəyan edir:

Hərçənd ki, canı yoxdu, surəti-Şirin
Can verdi sənin canın üçün canını görgəc [4,v.9b]

Şair bir beytdə “can” sözünü dörd dəfə işlədərək cinas, “c” samitinin təkrarından alliterasiya yatmış, (“can” və “görgəc” sözlərində), fikrini daha poetik ifadə etməyə nail olmuşdur. İkinci misrada “can” sözünün işləndiyi mənalara fikir verək: “can verdi”-

özünü fəda etdi; “sənin canın üçün”-səndən ötrü; “canını görgəc”-üzünü, surətini, camalını görcək.

Vəhidin şeirlərində təbiət gözəlliklərinin təsvirinə, hikmətamiz fikirlərə, Peyğəmbərin, dövrün hökmdarlarının məthinə də rast gələ bilərik. Lakin bütün bunlarla bərabər, şairin yaradıcılığının əsas mövzusu, heç şübhəsiz, məhəbbət lirikasıdır. Füzuli kimi Vəhid də eşqi insanı kamilliyə çatdıran qüvvə hesab edir, “Kəmal-eşq hər divanəni sahibkəmal eylər” [4,18b] deyir. Şairə görə, aşıq olub hicran acısı çəkməyən yaşadığı dövrün acılarından xəbərdar ola bilməz:

Hər kişi kim, çəkməmişdir başı hicran acısı,
Anlamaz, bilməz nədir dünyada dövrən acısı [4,v.29a].

Şair bəzən eşqi yolunda çəkdiyi əzablardan şikayət edərək sevgilisinə üz tutub “Özünə düşmənlik eylər eyləyən ülfət sənə” [4,v.6b] desə də əksər şeirlərində hicran qəminin onun üçün canından da əziz olduğunu bildirir:

Dərdi, yarəb, can çıxan dəmdə canımdan çıxmasın,
Dadlı candan dadlıraqdır bu qəmi-hicran bənə [4,v.7a].

Vəhid şeirlərinin lirik qəhrəmanının kimliyində, mahiyyətində aşıqlıq, məhəbbət vardır, nə qədər ki, o, yaşayır, düşünmək, hiss etmək qabiliyyətinə malikdir, sevgilisinin surəti onun şüurundan silinməyəcəkdir. Şeirlərindən birində, o, bildirir ki nə qədər bu sarayı-ariyətdə (müvəqqəti istifadə üçün verilmiş bu sarayda, yəni dünyada) könül fanusunda (fənarində) şüur şamı sönməmişdir, sevgilisi xəyalında, xatirəsində yaşayacaqdır:

Bu sarayı-ariyətdə tirə olmaz xatirin,
Gər sönməz könlümün fanusunda şəmil-şüür[4,v.12a].

Şair ona görə daim ah çəkir ki, yarının zülfünün təsvirini könlündə həkk etdirmişdir:

Etmışəm lövhi-dilə təsviri-zülfi-yarımı,
Bu səbəbdəndir müdam ahi-pərişan çəkdiyim [4, v.23b].

Vəhidin şeirlərində Füzuli bədii məntiqini görürük. Əgər Füzuli eşqinin şiddətini məşuqənin gözəlliyi ilə ölçərək “Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur” deyirsə, Vəhid “Heç bənim eşqim sənin hüsnündən əksüknaq degil” [4, v.5a] deyərək məhəbbətinin böyüklüyü ilə fəxr ediyimi bildirir.

Vəhid şeirlərinin lirik qəhrəmanının ürəyi şüşə kimi kövrəkdir, lakin, o, hər cür əziyyətə davamlıdır. Bu zahiri ziddiyətə, təzadə görə şair özünü “əcaib zad” adlandırır:

Dün Vəhidi gördüm, əlhəq qabili-bidad imiş,
Daş canlı, şişə bağırlı əcaib zad imiş [4, v.22a].

Sevgisi yolunda möhnət çəkən aşiq bəzən zəifliyindən şikayət diləyərək rəhm diləsə də, bu dərdlərin sahibinin zəif adam olmadığı bəllidir. Onun gücü çəkdiyi dərdin böyüklüyündə, tükənməz dözüməndədir:

Dedim ki, gör zəifligim, rəhm qıl bənə,
Dedi ki, kuhi-dərd çəkər natəvan degil [4,v.24a].

Bu yenilməz, dözümlü, fədakar aşiqin sevən qəlbi haqqında dedikləri də onun öz obrazını tamamlamaqladır. Şair qapısının dağ, bacasının heyran göz olduğu qərribə bir mənərə yaradır, bu, mənim ürəyimdir- deyib sevgilisini oraya dəvət edir.

Dağdır qapısıvü didəyi-heyran bacası,
Gəl dilim xanəsinə, bacaludur, qapılıdur[4, v.13a].

Füzulinin əsərlərində lirik qəhrəman kədərini möhtəşəmliyini şərtləndirən cəhətlərdən biri də onun sevgilisinin əlçatmazlığı, vüsəlin qeyri-mümkünlüyüdür. Vəhid isə müasiri Qövs kimi vüsəli mümkün sayır, lakin belə hesab edir ki, bununla eşq dərdinə əlac etmək olmaz. “Müeyssər sən bekersa vəsli-canan, vəsli-canan, həsrətim artar” [4, v.13b], “Hər kim səni verirsə bənə, mehriban degil” [4, v. 23a] deyən şairə görə vüsəl şairin həsrətini daha da artırır. Çünki aşiq vüsəl dəmindən sonra labüd olaraq hicran qəmini yaşayacağını bilir, buna görə də əvvəlcədən izzirab çəkir, vüsəl vədi etməməsi üçün məşuqəsinin dodaqlarına sur-divar çəkmək istəyir, “İstərəm vədeyi-vüsələ ləbindən sur çəkəm” [4, v.23b] deyir. Vüsəl da hicran kimi aşiqi əzablara düçar edir:

Aşiqin biçərədir hər vəslü hicrindən səmər,
Tər basar vəslindəvü hicrində çeşmim yer kəsər[4,v.14a].

Lakin çəkdiyi bütün izzirablara baxmayaraq Vəhid şeirlərinin lirik qəhrəmanı tutdu yoldan çəkilmək, fikrində deyil, o, bu yolda dinindən, imanından keçməyə hazır olduğunu bildirərək “Dimü imandan keçmək gərək təriqi-eşqdə” [4, v.23b] deyir.

V.Qəzvininin bütün şeirlərində təsəvvüfdən uzaq gerçək sevgidən bəhs etdiyini iddia edə bilmərik. Şairin bir sıra şeirlərində heç bir təsəvvüf donu geyindirilməmiş, real, dünyəvi məhəbbətin tərənnümünü görürük. Ona görə, əgər sevgilisi qucağındadırsa, elə qucağı cənnətin bir bucağıdır:

Sorarsan gər xəbər cənnət bu cani-qeyd fərdindən,
Qucaqda olsa gər canan, qucaq cənnət bucağıdır [4,v.15b].

Vəhid şeirlərində eşqində düşdüüyü halın, psixoloji durumun təsvirinə xüsusi diqqət vermişdir. Eşqinin şiddətindən dili tutulan aşiq “Şövqdən tutmaz dilim, gahi və gahi tutular”[4, v.6a] deyir. Yarının surəti heç vaxt onun gözlərindən getmir, o, hara baxırsa, sevgilisini görür:

Əksi-ruyi-yar çün çeşmi-pəridən getmədi,
Baxıram hər yanə, timsali müsəvvərdür bənə [4, 6b].

Aşiqin vəziyyəti qeyri-müəyyəndir, o, nə qəmgin, nə şaddır: “Tüfə halı var dili zarım, nə qəmgindir, nə şad” [4,v.20a]. Şair vəziyyətini dəqiq şərh etməkdə acizliyini etiraf edərək yazır:

Nə ölü, nə diri, nə məstilayəqəl, nə hüşyarəm,
Nə qəmginəm, nə xəndan yarsız, bilməm nə halımdır [4,v.13b].

Vəhid şeirlərinin ən səciyyəvi cəhətlərindən biri də səmimiyyətdir. “Məgər” rədifli qəzəldə sevgisinin gücünü sübut etmək üçün, o, eyni səmimiyyətlə yarının xəyalına, cansız əşyalara müraciət edir. Bədii sual və təcahüli-arif poetik fiqurlarından daha çox istifadə edilən bu şeirin bütün beytləri sual cümləsi şəklində qurulmuşdur:

Dağlar könlümü, ey bədxu, gülüstan eylədin,
Gülmədin, açılmadın, bu evdə mehmanın məgər? [4,v.17a].

Şair sevgilisinə üz tutaraq qəmli könlünə çəkilən dağlardan gülüstana döndüyünü bildirir. Könlümü bir ev sayan aşiq buranın sahibi olan məşuqəsinin üzünün gülmədiyindən, ona qarşı laqeyd olduğundan şikayət edir. Məgər bu evdə, o, qonaqdır?

Dövrünün farsdilli şeirində “hind üslubu”nun nümayəndəsi olan V.Qəzvininin anadilli əsərlərində də bunun əlamətləri hiss olunur. Bu üslubun nümayəndələrinin tez-tez müraciət etdikləri təmsil poetik üslubunda beyt misralarından birində hər hansı bir fikir söylənir, digər misrada həmin fikrin sübutu üçün həyatdan bir örnək verilir. Vəhidin belə beytlərində ibrətamiz, ictimai məzmunlu fikirlərə daha çox rast gəlirik. Onun şeirlərindən birində imkanlı, varlı şəxslərlə qəlbi geniş insanlar pul kisəsi və ürək timsalında müqayisə edilir:

Kisəvü dil ikisi şişeyi-saatedür,
Ki, biri xali olan çağda biri doludur [4,v.13a].

Pul kisəsi ilə ürək şişeyi-saətin-qum saatının iki tərəfinə bənzədilir, bir tərəf dolu olarsa, digəri boş olur.Yəni, ürəyi dolu olanın pul kişəsi, pul kisəsi dolu olanın isə ürəyi boşdur. Şairin vizual obrazın köməyi ilə göstərdiyi bu qanunauyğunluq dövrün mənzərəsini, cəmiyyətdəki ədalətsizliyi parlaq şəkildə əks etdirir. Başqa bir şeirində şair dövrün kamala çatmış, ziyalı, savadlı şəxslərinin acınacaqlı maddi vəziyyətindən söz açır:

Afəti çoxdur kəmalın, etmə təhsili-kəmal,
Bal arısı tək evi olmaz ki, viran olmasın[4,v.26^a].

Beytin birinci misrasında kamallı olmağın ziyanlı, şəxs üçün bəlalı olduğundan danışılır. Burada da təmsil poetik fiqurundan istifadə edən müəllif ikinci misrada bal arısını nümunə gətirir: İnsanlara fayda verən bal arısının evi-şanısı viran-dəlik-deşik olduğu kim kamil şəxsin də bəlası çoxdur.

XVI-XVII əsrlərdə bir sıra Azərbaycan ziyalılarının, o cümlədən, şairlərin müxtəlif səbəblərdən vətəninə tərək edərək müxtəlif ölkələrə mühacirət etmələri barədə məlumatımız vardır. Şair bu vəziyyəti nəzərə çatdıraraq yazır:

Naçar edər cəlayi-vətən dövrü-çərxdən,
Divani-şeyrdə biri çün intixab olur [4,v.17a].

Vətəninə ayrı düşənlər çarəsizlikdən şikayət edirlər. Onlar bilməlidirlər ki,şeyrlər toplusu-divandan seçilib götürülmüş şeir kimidirlər, yəni vətənin say-seçmə övladlarıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Vəhidin türkcə divanında şeirlərini ayrı-ayrı janrlara görə düzənməmiş, qəsidələrdən sonar bütün şeirləri janrından asılı olmayaraq əlifba sırası ilə sıralamışdır. Divana salınmış yüzdən artıq təkbeyt özünün mövzu zənginliyi, bədiiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bunların içərisində məhəbbət lirikası nümunələrinə, ictimai məzmunlu, eləcə də nəsihətamiz şeirlərə rast gələ bilirik. Təkbeytlərdə şairin maraqlı poetik tapıntılarının, məhdud imkanlı, kiçik həcmli janrda poetik lövhələr yarada bilməsinin, dilin imkanlarından məharətlə istifadə etməsinin şahidi oluruq:

Rəhm et bənə, heyranın olum, getmə nəzərdən,
Göz işığısan, göz işığı gözdə gərəkdir [4,v.20a].

Təkbeytlərdən birində Vəhid yalnız fellərin köməyi ilə sevgilisinin əlindən əzab çəkən aşiqin dərdlərini oxucuya böyük ustalıqla çatdırır:

Gəldi, gördü, gözlədi, etdi, dolandırdı bəni,
Əylədi, əydi, əritdi, bükdü, yandırdı bəni [4,v.9b].

Gördüyümüz kimi, bu şeirlərin dili də çox sadədir. V.Qəzvini şeirlərində xüsusilə də təkbeytlərində canlı danışıq dili elementlərindən, atalar sözü və məsəllərdən həvəslə istifadə etmişdir. Şair onu incidən sevgilisinə incə yumorla “saçı kəsilmiş” [4,v.21b] deyir, “it it ilən dalaşır, qurdu görür, arxalaşır” [4,v.17a]. “Qarın doyuran aşı kor tanır” [4,v.20b] kimi atalar sözlərini yerində və məharətlə işlədir. Şairin qitələri də bir sıra cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Nəticə. *Mirzə Məhəmməd Tahir Vəhid Qəzvini XVII əsrin görkəmli dövlət xadimi, tarixçisi olmaqla bərabər həm də istedadlı şair olmuşdur. Dünyanın müxtəlif kitabxanalarında onun iri həcmli farsca əsərlər toplusu saxlanmaqdadır. Son dövrlərdə şairin əsərlərinin Berlin Dövlət Kitabxanasında saxlanan külliyyatında onun Azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirlər divanı aşkar edilmişdir. Bu əsərlər şairi Məsihi, Qövsü, Məcrub və b. ilə bərabər XVII əsr anadilli poeziyamızı zənginləşdirən sənətkar kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Vəhidin anadilli divanının mövzu dairəsi genişdir. O, məsnəvi, qəsidə, qəzəl, nəzm, qitə və təkbeyt janrında gözəl lirik-aşıqanə şeirlər yazmış, ictimai məsələlərə toxunmuş, dövrünün nöqsanlarını tənqid etmiş, ibrətamiz-nəsihətamiz fikirlər söyləmişdir.*

Ədəbiyyat:

1. Рахмани А.А. Произведение Мухаммед-Тахира «Аббаснаме» как исторический источник (Иран, XVII века). Баку, 1974.
2. Тərbiyət Məhəmmədəli: Danışməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, 434 s.
3. Heinz Wilhelm. Persische Handschriften. Teil 1. Wiesbaden. Jans Steiner, 1868, 792 s.
4. Qəzvini Vəhid. Divan : Əlyazma. Berlin Dövlət Kitabxanası. Şifr: Ms.Orient. Fol.3314, 487v.
5. İslam ensiklopedisi. 2. Cilt. Milli Eğitim Basın evi, 1970, 732 s.
6. Gəncəyi Turxan. İsfahandakı Səfəvi sarayında türk dilinin mövqeyi // “Bakı-Təbriz” jurnalı, 2006, №4, s. 24-27.
7. İpekten Haluk. Eski türk edebiyatı. Nazm şəkilləri və aruz. İstanbul “Dergah” yayınları, 1999, 346 s.

Paşa Kərimov

ТЕМАТИКА И ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА ВАХИДА ГАЗВИНИ

Резюме

Мирза Мухаммед Тахир Вахид Газвини был выдающимся политическим деятелем, поэтом и историком XVII века. Он прожил 95 лет от начала до конца этого века, работал в государственном учреждении при правлении пяти Сефевидских правителей от должности бухгалтера и хрониста возвысился до везира и садри – азама. Мухаммед Тахир родился в 1015 году хиджри (1606 – 1607) в Газвине, семье государственного служащего Мирза Хусейн хана, после окончания учебы был назначен сначала бухгалтером, а потом хронистом в Сефевидском дворце. Ему было поручено написать историю времен Сефевидского правителя Шах Аббаса II (1666-1694). Во время правления Шаха Сулеймана (1666-1694), 1101 году хиджри (1689-

1690) Вахид титулом «имадуддовла» был назначен главным везиром – садри – азамом. Во время правления Шах Султана Хусейна (1696 – 1722) Мирза Мухаммед Тахир уходит в отставку и умирает в 1112 году хиджи (1700 – 1701).

Исследователи пишут, что Вахид писал произведения по истории, литературе, философии и военной науке. Кроме этого, в Институте рукописей НАН Азербайджана имени Мухаммеда Физули была обнаружена рукопись его произведения по арифметике. Этот учебник написан на персидском языке и состоит из двух частей. Поэт является автором сборника лирических стихов и ряда поэм на персидском языке. В куллийате (сборник всех произведений) Вахида, хранящийся в Берлинской Государственной Библиотеке были обнаружены стихи поэта, написанные на азербайджанском языке. Эти стихи переписаны на 30 листах и состоят из 1842 бейтов. Этот диван (сборник лирических стихов) начинается с маснави из 140 бейтов. Здесь автор воспеваает приход весны, пробуждение природы, его красоту. После этого переписаны касыды на разные темы. Потом газели, кыты, назмы и текбейты. Эти стихи можно считать одним из ценнейших образцов азербайджанской лирики на родном языке XVII века.

Такой выдающийся представитель азербайджанской поэзии как Говси Табризи написал назире (подражания) на стихи. В. Газвини. Вахид является автором ряда назире на стихи Физули.

Ключевые слова: *Вахид, Газвин, Говси, маснави, газель.*

Pasha Kerimov

THEMES AND GENRE FEATURES OF VAHID GAZVINI'S WORK

Summary

Mirza Muhammad Tahir Vahid Qazvini was an outstanding politician, poet and historian of the XVII century. He lived 95 years from the beginning to the end of this century. He worked in a state institution under the rule of five Safavid rulers from the position of accountant and the chronicler rose to the vezir and Sadri-azam. Muhammad Tahir was born in 1015 Hijri (1606-1607) in Gazvin, the family of a civil servant Mirza Hussein Khan and then as a chronicler in the Safavid Palace. He was commissioned to write a history of the time of the Safavid ruler Shah Abbas II (1666-1694). During the reign of Shah Suleiman (1666-1694), in 1101 Hijri (1689-1690) Vahid was appointed the chief vizier – Sadri Azam with the title of "imaduddowla". During the reign of Shah Sultan Hussein (1696 – 1722) Mirza Muhammad Tahir resigns and died in 1112 hiji (1700 – 1701).

Researchers write that Vahid wrote works on history, literature, philosophy and military science. In addition, a manuscript of his work on arithmetic was discovered at the Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan named after Fuzuli. This tutorial is written in Persian and consists of two parts. The poet is the author of a collection of lyrical poems and a number of poems in Persian. In the kulliyat (collection of all works) of Vahid, stored in the Berlin State Library, the poet's poems written in the Azerbaijani language were discovered. These verses are rewritten in 30 sheets and consist of 1842 beits. This divan (a collection of lyrical poems) begins with a masnavi of 140 beits. Here the author praises the arrival of spring, the awakening of nature, its beauty.

After that, the kasids were rewritten on various topics. Then gazelles, kita, nazmas and tekbeits. These poems can be considered one of the most valuable examples of Azerbaijani lyrics in the native language of the XVII century.

Such an outstanding representative of Azerbaijani poetry as Govsi Tabrizi wrote nazira (imitations) on V. Gazvini's poems. Vahid is the author of a number of nazirs on Fuzuli's poems.

Keywords: *Vahid, Qazvini, Govsi, masnavi, gazelle.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 31.05.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 14.06.2022

*Filologiya elmləri doktoru, dosent Raqub Kərimov
tərəfindən çapa tövsiyə olunur.*